

O STAFIE BÂNTUIE PRIN EUROPA: PROTO-ORAȘELE NEOLITICE

DE

DAN MONAH

Odinioară Europa era bântuită de stafia comunismului, de câtva timp o nouă stafie, cea a „proto-orașelor neolitice”, a început să străbată continentul tulburând liniștea neoliticienilor. La începutul anilor '50 reputatul arheolog britanic V. G. Childe a lansat sintagma „revoluția urbană” care s-a bucurat de mult succes¹. Childe se referea la apariția în Orientul Apropiat, în mileniul III î. H., a primelor orașe². Arheologul de origine australiană explica apariția orașelor prin motive economice și își baza demonstrația pe texte antice și realități arheologice. Stimulați de succesul lui Childe, arheologii, în special cei de limbă engleză, s-au dezlănțuit într-o aprigă cursă pentru descoperirea celui mai vechi oraș din lume. De atunci, rând pe rând, titlul de oraș a fost folosit pentru Jerihon, Țatal Hüyük și chiar Lepenski Vir, pentru a ne opri doar la cele mai cunoscute.

În ultimele decenii preistoriciei au pus în evidență, în Orientul Apropiat dar și în sud-estul Europei, mai multe așezări cu dimensiuni neașteptat de mari pentru care se estimează și un număr important de locuitori. Impresionați de mărimea acestor stațiuni și de numărul mare de locuitori estimat, arheologii au folosit aceste realități arheologice ca un argument în favoarea interpretării lor drept oraș³. La descoperirea imenselor așezări tripoliene din interfluviul Bugul de Sud–Nipru arheologii implicați în această cercetare au fost, firesc, tentați să se gândească la structuri nerurale, de unde s-a ajuns la sintagma de proto-oraș. După câteva decenii de săpături și cercetări, după o destul de importantă acumulare de informații, eliberați de șocul emoțional al descoperirilor, putem să judecăm, cu mai mult realism, dacă putem vorbi de structuri urbane în cazul așa numitelor așezări-gigant din Ucraina.

*

Pentru a fi înțeleasă poziția noastră vom face o scurtă digresiune. O primă regulă pe care ne-am impus-o de mult timp și pe care o recomandăm și colegilor noștri, este de a nu porni la o investigație cu pre-judecăți. A socoti, pe considerente de vechime, o populație inaptă de performanțe necunoscute încă cercetării arheologice, înseamnă a anula din start motivația cercetării. Cine și-ar fi imaginat, în urmă cu 50 de ani, existența unor necropole eneolitice de dimensiunile și bogăția celor de la Varna sau Durankulak sau așezări cu dimensiunile celor de la Tal'ianki, Dobrovody sau Maidaneckoe?

După opinia noastră, cercetătorul trebuie să-și adapteze interpretările după realitățile arheologice. Acestea trebuie analizate, fără sentimentalisme, fără orgolii naționale, nuanțat dar și cu prudență în baza unor definiții clare și logice. Disciplina noastră nu are nimic de a face cu sportul unde „cel mai” „cea mai” au, indiscutabil, o oarecare relevanță. Acumularea informațiilor în arheologie este deosebit de lentă, supusă hazardului și da, adesea, naștere la ipoteze divergente. În plus, disciplina noastră are limite destul de strâmte în reconstituirea realităților și profesioniștii trebuie să le cunoască și să le accepte. Surplusul de fantezie duce la arheologie ficțiune, o direcție contrară adevăratei arheologii.

¹ V. G. Childe, *Făurirea civilizației*, Ed. Științifică, București, 1966, p. 148-187.

² *Ibidem*.

³ J.-L. Huot, *Des villes existent-elles, en Orient, dès l'époque néolithique?*, în *Annales*, 4, 1970, p. 1094.

*

Orice discuție asupra problemei care ne preocupă trebuie, după opinia noastră, să înceapă cu definirea caracteristicilor orașului. Am parcurs câteva reputeate dicționare și enciclopedii fără să aflăm răspunsul. Mult mai utilă a fost consultarea lucrărilor unor istorici și arheologi. Un celebru istoric englez ne oferă o succintă definiție: „Un oraș e o așezare omenească ai cărei locuitori nu pot produce, în cadrul limitelor orașului, toate alimentele de care au nevoie pentru a trăi”⁴. Din sentința lui Toynbee se înțelege că orașul trebuie să exporte ceva pentru a-și satisface necesarul de produse alimentare. O definiție foarte puțin diferită de cea a istoricului englez ne este oferită de cercetătorul francez J.-L. Huot, care definește orașul ca o aglomerare umană „în care o parte notabilă a populației trăiește din activități neagricole”⁵. Este bine, însă, să ținem seama și de judicioasele observații ale unui geograf francez care observă că o uzină sau o gară izolată care pot grupa și câteva construcții și ai căror locuitori au activități exclusiv neagricole nu sunt orașe. El ajunge, astfel, să considere că orașul trebuie să aibă o anumită mărime și o parte din populație implicată în activități non agricole. Geograful francez remarcă și faptul că numeroase orașe mediteraniene (dar și din alte zone geografice *n. aut.*) cuprind un important procent de agricultori fără ca ele să devină așezări rurale⁶. Astfel de exemple nu lipsesc nici din România și nici din Ucraina secolelor XVIII-XIX⁷. În sfârșit, o definiție ne este oferită și de colegii care cercetează așezarea Tal’ianki. „Существующее в науке определение города (протогорода) включает такие внешние признаки как поселения с числом жителей более 5 000 человек, письменность, монументальная архитектура. Это, прежде всего административный, экономический, культурный, религиозный центр сельскохозяйственной округи”⁸.

Din cele notate mai sus vom încerca să sintetizăm câteva caracteristici care ne permit să considerăm o așezare ca fiind oraș. O anumită mărime, o parte din populație ce trăiește din activități neagricole și un export ce îi permite să își întrețină locuitorii. Arnold Toynbee consideră că orașele pot exporta produse manufacturate și servicii. Din ultima categorie el citează servicii comerciale, juridice, religioase, medicale și în unele cazuri administrative⁹. Istoricul englez omite, însă, din enumerarea sa serviciile militare, impuse sau cerute (protecție). Ar mai putea fi adăugate pe această listă și unele produse agricole speciale (mirodenii), cu volum mic și valoare mare, care pot fi obținute prin cultivare pe spații restrânse. În alineaute cu mai sus am schițat sumar doar cele mai importante caracteristici după care o așezare poate fi clasificată ca oraș.

*

Din păcate, toate definițiile se raportează la activități dificil de identificat cu mijloacele puse la dispoziție de arheologie. În continuare vom încerca să vedem care sunt argumentele arheologilor care au conferit unor așezări titlul de oraș. Ne vom limita doar la perioada neo-eneolitică. Pentru aceasta vom folosi o selecție întocmită de J.-L. Huot. Argumentele susținătorilor orașelor neolitice pot fi grupate în trei secțiuni: 1. existența unui sistem de apărare, considerat ca un semn de urbanizare, 2. existența unor artizani ce activează tot timpul în meseria lor (*full-time specialization*), 3. mărimea așezării și implicit numărul de locuitori¹⁰. În funcție de autor sunt invocate și alte semne de viață orășenească: Childe consideră că templul și palatul sunt caracteristice orașului¹¹, după J. Schmidt, existența unei trame stradale complexe, în evoluție, ar fi, de asemenea, un semn de urbanizare¹². Existența templelor, palatelor și a rețelelor stradale poate fi depistată de arheologi și prin coroborare cu alți indici de viață orășenească pot semnala un oraș. După alți autori, existența unor construcții de mari dimensiuni și oarecare preocupări arhitectonice ar putea și ele indica o așezare orășenească.

⁴ A. Toynbee, *Orașele în mișcare*, Ed. Politică, București, 1979, p. 28.

⁵ J.-L. Huot, *op. cit.*, p. 1096.

⁶ M. Derruau, *Précis de géographie humaine*, Ed. A. Colin, Paris, 1963, p. 464.

⁷ N. M. Šmagli, *Krupnye tripol'skie poselenija v mezhdureč'e Dnepra i lužnogo Buga*, în *Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva 3. Semaines philippopolitaines d'histoire et de la culture thrace*. Plovdiv, 4-19 octombrie 1978, Sofia, p. 68.

⁸ V. A. Kruc, A. G. Korvin-Piotrovski, S. N. Ryžov, *Tripol'ske poselenie-gigant Tal'ianki. Issledovanija 2001 g. (Talianki – settlement-giant of the Tripolian culture. Investigations in 2001)*, Kiev, 2001, p. 90.

⁹ A. Toynbee, *op. cit.*, p. 36.

¹⁰ J.-L. Huot, *op. cit.*, p. 1093-194.

¹¹ V. G. Childe, *op. cit.*, p. 154-165.

¹² J.-L. Huot, *op. cit.*, p. 1096.

Vom încerca o analiză a valabilității celor trei indicatori arheologici considerați ca fiind proprii așezărilor orășenești. Din păcate sistemul de apărare nu este un indicator sigur de așezare urbană. Deși fortificațiile oferă numeroase avantaje, orașele egiptene și multe dintre cele romane târzii nu au avut ziduri de incintă¹³. În schimb numeroase sate neolitice din Orientul Apropiat și din calcoliticul european au fortificații destul de impozante. Le vom cita doar pe cele mai cunoscute din regiunea noastră geografică. În aria culturii Cucuteni în stațiunea Cetățuia-Cucuteni au fost cercetate două șanțuri de apărare corespunzând satei din fazele Cucuteni A și B. Șanțul din faza A avea deschiderea de 2,5-4 m și o adâncime de 2 m, iar cel din faza Cucuteni B avea deschiderea de 5-8,5 m și adâncimea de peste 3 m. Fiecare șanț era prevăzut cu un val cu structură de piatră și unele porțiuni erau placate cu lespezi de piatră¹⁴. Atât sistemul de construcție cât și diferențele dimensionale ne semnalează preocupări certe de apărare. Satul din faza Cucuteni A de la Hăbășești era protejat de două șanțuri de apărare dintre care cel exterior avea deschiderea de 7,10 m și adâncimea de 3,15 m¹⁵. Chiar sate mici cum sunt cele de la Târpești¹⁶, Sf. Gheorghe-Gémvára și Malnaș¹⁷ au avut fortificații. Am putea înmulți la nesfârșit exemplele de așezări rurale neo-eneolitice fortificate cu șanțuri de apărare, dar acest lucru nu credem că mai este necesar. În mod firesc se desprinde concluzia că au existat sate puternic fortificate și orașe lipsite de sisteme de apărare și că acest criteriu nu este un indicator sigur de viață orășenească.

Mult mai complicată este problema artizanilor specializați care își consacră cea mai mare parte din timp meșteșugului și astfel își asigură cele necesare traiului. Acesta a fost unul dintre principalele argumente, după mărime, invocat pentru a susține caracterul orășenesc al așezărilor de la Jerihon și Catal Hüyük¹⁸. Producția de bunuri de lux, obiecte de prestigiu poate fi un argument pentru a susține existența unei economii de tip orășenesc, dar identificarea atelierelor este foarte dificilă deoarece artizanii preistorici utilizează foarte puține unelte și instalații decelabile arheologic. În plus, nu este sigur că prezența unui atelier sau a unui număr foarte redus de artizani specializați este un indicator de viață orășenească. Pragul de la care se poate vorbi de economie orășenească, bazată pe un grup de artizani, este imposibil de stabilit pe baza informațiilor arheologice. Chestiunea este complicată și de posibila existență a unor artizani itineranți. Această ipoteză a și fost formulată de Vl. Dumitrescu în legătură cu producătorii ceramicii pictate, de prestigiu din satele cucuteniene¹⁹.

În aria culturii Cucuteni au fost găsite enorme cantități de ceramică pictată, numeroase vase cu valoare artistică, uneori adevărate capodopere, un număr important de piese de prestigiu (discuri de aur, pandantive, mărgelile, topoare și lingouri de aramă), toate fiind produse de artizani specializați fără ca așezările să poată fi considerate orașe. Cultura Cucuteni este un bun exemplu că în mediul rural pot exista și pot fi produse cantități importante de bunuri de prestigiu fără ca așezările în care au fost descoperite să poată fi considerate orașe. Problema este – așa cum spune J.-L. Huot – de la ce procentaj de artizani specializați față de restul populației se poate vorbi de o așezare de tip urban²⁰.

În sfârșit, am ajuns la criteriul mărimea și implicit numărul locuitorilor unui oraș. Acesta a fost, de fapt, motivul principal care l-a determinat pe descoperitorii să folosească termenul de oraș. N. M. Šmagli justifică folosirea termenului de proto-oraș pentru așezările-gigant din Ucraina prin dimensiunile lor (suprafață și populație), planul preconcept al dispunerii construcțiilor, existența unei rețele stradale, a piețelor și a unui număr de construcții de mari dimensiuni, unele cu etaj²¹. Colegi de la Kiev au indicat ca limită inferioară pentru populația unui oraș cifra de 5 000 de locuitori²². Dar J.-L. Huot citează existența unor sate cu 10 000 de locuitori în delta Tonkin și, mai aproape de noi, în pusta maghiară sate cu 70 000 de locuitori care abia în secolul XX au început să-și modifice structura profesională²³. Și în România sunt sate ce depășesc 5 000 de locuitori și orașe cu o populație mult mai puțin numeroasă. Recensămintele moderne, în funcție de țară, stabilesc praguri destul de diferite în ceea ce privește populația unui oraș. Astfel, în România actuală sunt clasificate ca orașe 29 de localități cu o populație sub 5 000 de locuitori.

¹³ *Ibidem*, p. 1093.

¹⁴ D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Ed. Junimea, Iași, p. 83-84.

¹⁵ *Ibidem*, p. 103.

¹⁶ S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series, 107, Oxford, 1981, 107, p. 24-25.

¹⁷ A. László, *Așezări întărite ale culturii Ariușd-Cucuteni în sud-estul Transilvaniei. Fortificarea așezării de la Malnaș-Băi*, în *ArhMold.*, XVI, 1993, p. 34-47.

¹⁸ J. Mellaart, *Earliest Civilization of the Near East*, Ed. Thames and Hudson, Londra, 1965, p. 44-45, 84-85.

¹⁹ Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, Ed. Meridiane, București, 1979, p. 14.

²⁰ J.-L. Huot, *op. cit.*, p. 1094.

²¹ N. M. Šmagli, *op. cit.*, p. 68-69.

²² V. A. Kruc, A. G. Korvin-Piotrovski, S. N. Ryžov, *op. cit.*, p. 90.

²³ J.-L. Huot, *op. cit.*, p. 1095.

Poate că ar fi mai util să vedem care este populația estimată a unor indiscutabile orașe antice. Cel mai la îndemână exemplu, pentru noi și colegii ucrainieni, este Tyras care avea în secolele VI-IV î. H. o suprafață de 7,6 ha și o populație estimată la 2 345 persoane, în secolele IV-III î. H. suprafața crește la 12,2 ha dar populația sporește la doar 3 765 locuitori și doar în secolele III-I î. H. când populația ajunge la 6 728 locuitori ar trebui să fie considerat oraș deși toate izvoarele literare și arheologice atestă o așezare orășenească încă de la început²⁴. Este clar că pragul de 5 000 locuitori ca indicator de viață orășenească este arbitrar și va trebui să renunțăm la el.

Pentru noi este evident că termenul de oraș a fost folosit sub efectul emoției produse de excepționalele descoperiri de la Jerihon, Çatal Hüyük, Lepenski Vir, Maidanecoe, Dobrovody, Tal'ianki etc., fără ca acestea să prezinte, cu certitudine, caracteristicile unor așezări urbane. Nu poate fi exclusă nici intenția celor care au folosit termenii de oraș sau proto-oraș de a atrage atenția asupra descoperirilor și de a facilita alocarea de fonduri pentru cercetări de anvergură.

Cu riscul de a ne repeta și fără pretenții de originalitate vom recapitula principalele caracteristici ale vieții urbane decelabile arheologic. Acestea ar putea fi enumerate astfel: 1. Un oraș este o așezare durabilă, ceea ce exclude toate campamentele nomade indiferent de mărime sau organizare. La acest punct ar trebui, însă, să-și expună opinia cunoscătorii vieții popoarelor nomade. 2. Orașul este un spațiu amenajat pentru viața colectivă, deci ar trebui să aibă elemente de urbanism: străzi și pietre, spații și clădiri de folos comunitar etc. Din propria noastră experiență obținută prin cercetarea așezărilor eneolitice știm că unele elemente se întâlnesc și în comunitățile sătești. 3. Prin servicii și prin artizanat orașul acumulează bogății și este, de obicei, obligată să se pună la adăpost prin fortificații, dar și de la această regulă sunt excepții pe care le-am menționat deja. 4. Un oraș trebuie să aibă o oarecare mărime și implicit un număr de locuitori din care o anumită parte să trăiască din activități neagricole (artizani, militari, administratori, preoți etc.). Stabilirea unor praguri minime este imposibilă și fiecare caz va trebui examinat în toată complexitatea lui. 5. În sfârșit, un bun semn de viață urbană ar fi existența unor artizani ocupați tot timpul sau cea mai mare parte din timp cu meseria lor. Aceștia pot fi depistați prin cantitatea de artefacte produse și răspândite atât în regiunile mai apropiate cât și în cele mai îndepărtate, iar profesionalismul lor prin calitatea și gradul de sofisticare al produselor. Trebuie, însă, să ținem seama că o parte a produselor artisanale se exportă și doar existența unor cartiere de artizani, cu instalațiile specifice, ne poate semnala activitatea acestora. Astfel de observații trebuiesc verificate și printr-o analiză minuțioasă a dispersiei geografice a produselor artisanale. Așa cum am arătat lucrurile se complică prin posibila existența a unor artizani itineranți: metalurghi sau ceramiciști. Pot oare acești artizani da caracteristici urbane așezării în care se stabilesc temporar?

Ar fi fost tentant pentru noi să discutăm mai concret incitantă problemă a așezărilor-gigant tripoliene, dar, din păcate, nici timpul și nici informațiile de care dispunem nu ne-o permit. Până la o analiză mai complexă înclinăm să acordăm credit colegilor care consideră că așezările despre care s-a vorbit au caracter rural și dimensiunile lor pot fi explicate prin necesități de apărare²⁵. Din câte știm atât marile așezări Tripolye din regiunea Uman, ca și cele din Peninsula Balcanică și chiar celebrele Jerihon și Çatal Hüyük nu îndeplinesc condițiile necesare pentru a fi considerate orașe. Fără îndoială viitoarele cercetări ar putea aduce elemente noi care să ne oblige să ne revizuim opiniile dar până atunci credem că trebuie să dăm dovadă de prudență și să renunțăm la folosirea unor sintagme spectaculoase ce nu au acoperire în realități arheologice.

Sperăm că din succintele noastre notații a reieșit marea complexitate a problemei abordate și necesitatea unei dezbateri competente și nuanțate a acesteia. Până la această dezbateră din proto-orașele neolitice nu rămâne decât o frumoasă metaforă, o stafie fără contur și conținut.

UN FANTÔME HANTE L'EUROPE: LES PROTO-VILLES NÉOLITHIQUES

RÉSUMÉ

L'auteur fait une analyse succincte du problème des soi-disantes proto-villes néolithiques du Proche Orient et de l'Europe de sud-est. Il examine aussi la situation d'autres habitat néolithiques pour lesquels on a utilisé l'appellation de proto-ville, pour essayer d'établir quelques critères, décelables du point de vue archéologique, qui pourraient indiquer les caractéristiques d'un habitat urbain. Dans son opinion les habitats gigantesques de l'interfluve Boug du Sud et Dnipro ne remplissent pas les critères nécessaires pour pouvoir être considérés villes et donc les soi-disantes proto-villes néolithiques ne sont qu'une belle métaphore, un fantôme sans contour ni contenu.

²⁴ Informație V. Cojocaru căruia îi mulțumim.

²⁵ V. A. Kruc, A. G. Korvin-Piotrovski, S. N. Ryžov, *op. cit.*, p. 92.